

Kocatepe İslami İlimler Dergisi
Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt / volume: 5 • sayı/issue: 1 •(Haziran/June 2022): 182-203

İslâm Âlimlerine Göre Âhâd Haberinin Hüccet Değeri

The Evidence Value of Āhād Hadīth According to Islamic Scholars

Arif ALKAN

Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Asst. Prof., University of Afyon Kocatepe Faculty of Islamic Sciences, Department of Hadīth
Afyonkarahisar, Türkiye

✉ arif.1959@hotmail.com orcid.org/0000-0002-2242-0853

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 10.03.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 17.05.2022

Yayın Tarihi / Published: 15.06.2022

Atıf/Cite as: Alkan, Arif. "İslâm Âlimlerine Göre Âhâd Haberinin Hüccet Değeri". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/1 (Haziran 2022): 182-203. <https://doi.org/10.52637/kiid.1085477>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid> • kiid@aku.edu.tr

© Arif ALKAN | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

İslâm Âlimlerine Göre Âhâd Haberinin Hüccet Değeri

Öz

Hiz. Peygamber'in vefatından sonra dinî konuların hükümlerini belirlemede dinde ikinci kaynak olan hadis ve sünnete olan ihtiyaç yoğun bir şekilde hissedilmeye başlanmıştır. Ayrıca Hiz. Ali'nin hilâfeti döneminden itibaren İslâm toplumunda meydana gelen tefrika olayları hadis uydurma hareketinin başlamasına neden olmuştur. Bu iki temel sebep güvenilir ve doğru bilgiyi/haberini elde etme yöntemlerini geliştirmeye yönelik girişimlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Çünkü haberinin güvenilirliği ve doğruluğu dinin düşünce, inanç ve amel yapısının sağlam temellere oturmasını sağlayan en önemli unsurdur. Bu konuda gösterilen hassasiyet, Müslümanlara münhasır bir haber teorisini ortaya çıkarmıştır. Muhaddisler hadislerin tesbît, tedvîn ve tasnîf sürecinde geliştirdikleri isnad sistemi ile bu teoriye önemli katkılar sağlamışlardır. Temel gayeleri hadislerin Hiz. Peygamber'e aidiyet ve sübût durumlarını tespit etmek olan hadisçiler "hadis usûlü" ilmini inşa etmişler ve hadisleri Hiz. Peygamber'e nispetinin kesinliğinin ölçüsü olarak sahih, hasen, zayıf ve alt bölümlerine ayırmışlardır. Fıkıhçılar ve kelâmcılar ise hadisçilerin bu taksimini kabul etmekle beraber amaçları gereği farklı bir yaklaşım sergilemişler ve haberlerinin hüccet ve bilgi değerlerini esas alarak mütevâtir ve âhâd ayırımına gitmişlerdir. Çünkü onlar açısından haber, amel ve itikatta hüccet olarak kullanılabilir özelliklere sahipse bir değer ifade etmektedir. Muhaddisler, mütevâtir ve âhâd ayırımını amaçlarına uygun olmadığı gerekçesi ile hadis ilminin konuları arasında mütalaa etmemişlerdir. Fakat beşinci asır hadisçilerinden Hatîb el-Bağdâdî ile başlamak üzere mütevâtir ve âhâd ayırımını benimseyenler de vardır. Hadis rivayetlerinin büyük çoğunluğunu teşkil eden âhâd haberler, dinî ilimlerin amaç ve yöntem farklılıkları nedeniyle gerek tanımı ve bilgi değerleri gerekse bunlara bağlı olarak hüccet olmaları konusunda en fazla görüş farklılığı belirtilen haber çeşidi olmuştur. Tespitlerimize göre âhâd haberinin "bir ve birden çok" şeklinde sınırlandırılmadan ifade edilen râvî sayısı ile mütevâtir haber için verilen asgari beş sayısının kesişmesi farklı görüşlerin ortaya çıkmasının nedenlerindedir. Diğer bir neden ise âhâd haberinin "mütevâtir şartlarını taşımayan haber" şeklinde mütevâtire bağlı olan ve kendi öz niteliklerini yeterli şekilde yansıtmayan epistemolojik tanımıdır. Bu durum başta âhâd haber olmak üzere diğer haber çeşitlerinin tanımlarında ve hüccet değerleri hakkında önemli ölçüde nisbîlik konusunu gündeme getirmiştir. Bundan dolayı konumuz "âhâd haberinin hüccet değeri" olmakla beraber mütevâtir, meşhur ve müstefiz haberlerin âhâdla ilişkili olan özelliklerini asgarî düzeyde açıklama zarureti hâsıl olmuştur. Çünkü diğer haber çeşitleriyle mukayese etmek suretiyle âhâd haberinin mahiyeti ve delil olma durumu daha iyi anlaşılacaktır. Zahirî anlayışın önde gelen ismi İbn Hazm, sahih âhâd haberinin mutlak olarak ilim ifade ettiğini savunmuştur. Hadis ekolünün temsilcisi kabul edilen Ahmed b. Hanbel'in, yaygın kanaate göre, âhâd haber ilim ifade ettiği görüşünde olduğu bilinmekle beraber bazı Hanbelî usulcüler zan ifade ettiği görüşünde olduğunu savunmuşlardır. Bunların dışında kelâmcılar, fıkıhçılar ve bazı hadisçiler âhâd haberinin genel olarak zan ifade ettiği konusunda hemfikirdirler. Ancak bu görüşte olanların çoğunluğunun, âhâd haberinin genel olarak karîne, telakkî'l-ümme bi'l-kabûl, muttefekun aleyh olması gibi kuvvetini artıran etkenlerle nazarî ilim ifade ettiğini savundukları görülmektedir. Nazarî ilim ise mütevâtir haberinin ifade ettiği ilim çeşitlerinden biridir. Bu durum, haberlerinin tanımları ve bilgi değerleri ile ilgili nisbîlik unsurunun ortaya çıkardığı bir özelliktir. Araştırmanın sonunda önde gelen bir grup hadisçi, fıkıhçı ve kelâmcının âhâd ve diğer haber çeşitleri hakkındaki karşılaştırmalı olarak vermeye çalıştığımız görüşleri de bu tespitleri teyit etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Âhâd Haber, Delil Değeri, İlim, Zan.

The Evidence Value of Âhâd Hadith According to Islamic Scholars

Abstract

After passing away of the Prophet of Islam, the need for hadith and sunna, which is the second-degree source in Islam, was began to be occurred intensely in determining the decisions (ahkâm) of the religious issues. Besides, the dissension events that took place in the Islamic society during Ali's caliphate led to start of the hadith fabrication movement. These two main reasons paved the way for the emergence of initiatives to develop methods of obtaining reliable and accurate information/report (khabar). Because the reliability and accuracy of the report is the most important element that ensures the Islamic thought, belief (îmân) and action ('amal) structure to be based on sound foundations. The precision shown on this issue has given rise to a theory of khabar exclusive to Islamic Literature. The Muḥaddiths (expert on hadith) made important contributions to this theory as isnâd system (chains of transmission of the hadiths) that is developed during the identification, compilation and classification process of the hadiths. The Muḥaddiths, whose main purpose is to determine hadiths' certainty and whether they belong to the Prophet or not, built the science of "Mustalah al-Ḥadīth" (the Classification of Ḥadīth). The Muḥaddiths classified the hadiths in this science by certainty of them via connection to the Prophet, they divided the hadiths into ṣaḥīḥ (authentic), ḥasan (good), ḍa'if (weak) and sub-sections. Fiqh scholars and Kalâm theologians, on the other hand, accepted this division of muḥaddiths, but they took a different approach due to their aims and made the distinction between mutawâtir (successive) and âḥâd (singular) hadiths based on the ḥujjat (evident) and informational values of the reports. Because for them, a report has a value if it has the features that can be used as evidence in belief (îmân) and action ('amal). The Muḥaddiths did not consider the distinction between mutawâtir and âḥâd among the subjects of 'ilm al-ḥadīth' (the science of hadith), on the grounds that it was not suitable for their scientific purposes. However, starting with al-Khaṭīb al-Baghdādī, one of the fifth century muḥaddiths, some of them adopted the distinction between mutawâtir and âḥâd. Âḥâd reports, which constitutes the majority of the hadith narrations, has been the most discussional type of the reports its definition, informational values and depending on these being ḥujjat, due to the differences in the purposes and methods of Islamic sciences. According to our findings in this study, the intersection of the number of narrators expressed with out being limited as "one and more than one" in âḥâd report and the minimum number of five specified for mutawâtir report is one of the reasons for the emergence of different opinions. Another reason is the definition of "report that does not meet the requirements of mutawâtir", which is dependent on mutawâtir and does not adequately reflect its own characteristics. This situation has brought up the issue of relativity to a great extent about the definitions of the other report types, especially âḥâd report, and about the values of ḥujjat. Although our subject is here "being ḥujjat (evident) of âḥâd report", it has therefore become necessary to explain the features of mutawâtir, mashûr and mustafidh (famous and popular) reports related to âḥâd reports in a minimum level. Because, by comparing âḥâd report with other types of reports, the nature of âḥâd report and its status as evidence will be better understood. Ibn Ḥazm, the leading name of Zâhirî understanding (a Sunnî school) argued that the absolute truthful âḥâd report corresponds the knowledge. Although according to common acceptance, Aḥmad b. Ḥanbal, who is accepted as the representative of the hadith school, accepted âḥâd report indicating as the knowledge, but some Ḥanbalî uşûl scholars have calimed that for Aḥmad b. Ḥanbal âḥâd report indicates just zann (suspicion). Additionally, kalâm theologians, fiqh scholars and some hadith scholars also agree that âḥâd report generally corresponds zann. However, it seems that the majority of those who hold this view accepted that the âḥâd report corresponds discursive inductive knowledge if it has some supporting power factors such as being "talakki'l-umma bi'l-kabûl", "muttafakun alaih" (agreed upon) or being "qarîna". This knowledge, on the other hand, is one of the types of knowledge that mutawâtir report corresponds. This is a feature revealed by the element of relativity regarding the definitions and information values of the reports. At the end of the study, by the given comparative views of a group of leading muḥaddiths, jurists and theologians about âḥâd and other types of report will be confirmed these findings of this study.

Keywords: Ḥadīth, Âḥâd Report, Evidence Value, Knowledge, Zann (Suspicion).

GİRİŞ

İslâm dünyasında gerek tarihsel süreçte gerekse günümüzde farklı dinî anlayışlara ve bunların amelî hayata yansıyan değişik uygulamalarına rastlanılmaktadır. Mezheplerin ve ekollerin yapısal özellikleri ve ilkeleri bu farklılığı etkileyen önemli unsurlardandır. Ayrıca kişilerin sosyal ve kültürel durumlarının din anlayışlarında etkin olması sosyolojik bir gerçektir. Mezhepler ve ekoller temel ilkelerde birlik sağlamış olsalar da sonuçları itibarıyla aralarında önemli ihtilaflara sebep olan usul ve yöntem farklılıklarını bünyelerinde barındırmaktadırlar. Kur'ân ve hadisleri referans almada görüş birliğinde olan bu yapıların, Kur'ân'ın sübûtunun kesinliğinde ittifak ettikleri ancak delâletini anlama ve yorumlamada farklı yöntemler izledikleri bilinen bir husustur. Anlama ve yorumlama konusunda Kur'ân ile benzer metodlar izlenen hadisler ise öncelikle sübût bakımından farklı değerlendirmelere konu olmuştur.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra dinî ilimlerin sistemleşme sürecinde önemli rol oynayan haber;¹ hadis, fıkıh ve kelâm ilimlerinin üzerine bina edildiği usul konuları arasında yerini almıştır. Bu ilimlerin özellik ve amaçlarının farklılığı haber konusuna yaklaşımlarını da etkilemiştir. Amaçları hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetini ve sübûtunu tespit etmek olan muhaddisler, güvenilir ve doğru habere ulaşmak için ilk girişimleri başlatmışlardır. İslam toplumunda meydana gelen ilk tefrika olayları sonucu başlayan hadis uydurma hareketlerine karşı tedbir olarak haberin kaynağını sorma ve araştırma düşüncesi, isnad sisteminin doğmasına neden olmuştur. Muhaddisler râvilerin güvenilirlik durumları ve isnadın özelliklerine göre hadisleri sahih, hasen ve zayıf bölümlerine ayırmışlardır. Ayrıca meşhur, azîz ve ve garîb hadisleri âhâd haberin çeşitleri olarak değerlendirmişlerdir.

Rivayetlerin sübûtları yanında delâletlerini ve bilgi değerlerini de dikkate alan kelâmcılar ve fıkıhçılar ise haberleri mütevâtir ve âhâd olarak ayırmışlardır.² Bu anlayışa göre haberin doğruluğu ve bilgi değerini etkileyen özellik râvi ve isnad sayıdır. Hanefîler ise farklı bir yaklaşım ile hadisçilerin âhâdın bir kısmı olarak gördükleri meşhur haberi mütevâtir ile âhâd arasında üçüncü bir kategori olarak değerlendirmişlerdir.

Hadislerin büyük çoğunluğunu oluşturan âhâd haberlerin râvilerinin hata yapma, yalan söyleme ihtimallerinin bulunması, hüccet olması konusunda değişik görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Aynı zamanda hadisin hiçbir delil değeri olmadığı anlamına da gelen, âhâd haberin hüccet değerini kabul etmeyen marjinal görüşler bir tarafa bırakılırsa hangi özelliklerde olanların hangi konularda delil olarak kullanılacağı konusunda ihtilaflar meydana gelmiştir. Âhâd haberin tanımı, bilgi değeri, karîneli veya karînesiz olması hakkındaki görüş farklılıkları bu ihtilafların temel sebeplerindendir. Zira haberlerin tanımları ve bilgi değerleri ile hüccet olmaları arasında sıkı bir ilişki vardır. Tanımlarına bağlı olan bilgi değerleri, hüccet olma durumlarını belirleyici temel unsurdur. Mutlak olarak zan ifade ettiği belirtilen âhâd haberlerden bazıları karîne gibi değerini artıran etkenlerle mütevâtir haberlerin bilgi değerlerinden olan nazarî ilim ifade etmektedirler. Genel sınıflandırmada âhâd kabul edilen bazı meşhur haberler de nazarî ilim etmektedirler.

Günümüzde âhâd haber hakkında tez ve makale olarak yapılan çalışmalar spesifik olarak ya itikadî alandaki konumunu ya da belli bir mezhebin usulündeki fikhî boyutunu konu edinmiştir.³ Bu çalışmada ise diğerlerinden farklı olarak âhâd haberin tanımı, bilgi değeri ve bunlara bağlı olarak hüccet olması, diğer haber çeşitleri ile mukayeseli olarak

¹ Hadis ve haber terimleri eş anlamlı kullanılmakla beraber aralarında umum husus farkı vardır. Her hadis haber olduğu halde her haber hadis değildir. Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker*, thk. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî (Medine: y.y., 1429/2008), 22.

² Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Abdurrahmân (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2011/1432), 1/320; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. İbrâhîm el-Acûz 2 Cilt. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/257.

³ Bu konuda müstakil ve kapsamlı kitap çalışması olarak Ali Osman Koçkuzu'nun "Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri" adlı profesörlük tezi bulunmaktadır.

açıklanmaya çalışılmıştır. Çünkü zan ifade ettiği kabul edilen âhâd haberler, bazı şartlarda nazârî ilim ifade etmekte veya mütevâtir konumunda değerlendirilmektedir. Bundan dolayı aralarındaki benzerlik ve farkları belirtmek için bilgi değerlerini ifade eden terimler ile mütevâtir ve meşhur haberlere müstakil başlıklarda yer verilmiştir. Haber çeşitleri arasındaki benzerlik ve farkları karşılaştıran bu araştırmanın, âhâd haberinin İslâmî ilimlerdeki yerini ve hüccet değerini ortaya koyması bakımından katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. HABERLERİN BİLGİ DEĞERLERİ İLE İLGİLİ TERİMLER

Haberlerin hüccet olma durumlarını etkileyen önemli özelliklerinden birisi de ifade ettikleri bilgi değerleridir. Nitekim mütevâtir ve âhâd haberlerin bilgi değerleri ile tanımları özdeş hale gelmiş ve mütevâtir, “ilim ifade eden”; âhâd ise “zan ifade eden” haber olarak da tarif edilmiştir. İlgili bölümlerde açıklanacağı üzere haberlerin bilgi değerleri ile ilgili görüşler subjektif⁴ olmaları sebebiyle bazen aynı anlamı ifade etmek üzere değişik terimler kullanılmıştır. Bundan dolayı bilgi değerleri bakımından aralarındaki benzerlik ve farklılıkları görebilmek amacıyla bu terimler ayrı bir başlıkta incelenecektir.

İlim, yapılan birçok tarifi arasında “bir şeyi olduğu hal üzere bilmektir”⁵ şeklindeki tanımı ile meşhurdur. Kendisinde hiç şüphe, tereddüt olmayan kesin bilgi anlamındadır. Yine “kendisinde hiç şüphe bulunmayan” anlamındaki yakîn terimi ile eş anlamlı kullanılmıştır.⁶ İlim, bilgi değeri olarak meydana gelmesi açısından zarurî ilim ve nazârî ilim olmak üzere ikiye ayrılır. Haberinin mutlak anlamda ilim ifade etmesinden zarurî ilim kastedilir ve mütevâtir haberin verdiği bilgi, âlimlerin çoğunluğu tarafından zarurî ilim kabul edilir. Bâkullânî (öl. 403/1013) zarurî ilmi, “nefsi ilzam eden ve ondan çıkması, ayrılması mümkün olmayan, şek ve şüphe barındırmayan ilim/bilgi”⁷ olarak tarif etmektedir. Haber işitildiğinde düşünmeye ve herhangi bir zihnî çabaya ihtiyaç duyulmadan Allah’ın yaratması sonucu nefiste oluşan bilgidir.⁸ Zarurî bilgi çocuk, avam gibi akıl yürütemeyen, mantık ilmindeki ifadesiyle öncülleri tertibe koyamayan herkeste oluşur.⁹ Nazârî ilim ise bir inceleme, araştırma sonucu elde edilen, öncüllerin tertip edilmesi sonucu ulaşılan ilimdir. Bu inceleme ve araştırmayı da ancak ehil olanlar yapabilir.¹⁰ Ayrıca bir emek, çalışma ve gayret neticesinde oluştuğu için kesbî/iktisâbî ilim ve deliller aracılığı ile ulaşıldığı için de istidlâl ilim de denilir.¹¹ Manevî mütevâtir ve meşhur haberlerin nazârî ilim ifade ettiğine dair görüşler vardır. Zarurî ilmin gerektirdiği bilgiyi kabul etmemek küfre düşmeye sebep olurken, nazârî ilimle bilineni inkâr etmek küfür değil, dalâlet ve bid’at kabul edilmiştir.

Zan, Kur’ân-ı Kerîm’de mutlak anlamıyla tasvip edilmemekle beraber¹² ilim anlamında da kullanılmıştır.¹³ Mutlak anlamda zan, doğru veya yalan olması muhtemel olan ancak

⁴ Ali Osman Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), 31.

⁵ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Âmidî, *Ebkâru'l-efkâr fî usûli'd-dîn*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2004/1424), 1/70-79; Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Miñşâvî (Kahire: Dâru'l-Fazîle, ts.), 131; Muhammed A'lâ b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfû ıstılâhâtî'l-ulûm ve'l-fünûn*, thk. Refik el-'Acem (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1222; Muhammed Muaz el-Hin, *el-Kat'î ve'z-zannî fî's-sübûti ve'd-delâleti 'inde'l-usûliyyîn* (Dimeşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2007/1428), 35-40.

⁶ Tehânevî, *Keşşâf*, 1219.

⁷ Ebû Bekr, Muhammed b. Tayyib el-Bâkullânî, *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il*, nşr. Richard Yusûf Mekârisî Yesûî (Beyrut: el-Mektebetü's-Şarkıyye, 1957), 7-8.

⁸ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 1982), 121; Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 132; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi* (İstanbul: Damla Yayınevi, 1981), 71.

⁹ Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 100.

¹⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 43.

¹¹ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 132.

¹² en-Necm 53/23, 28; el-İsrâ 18/36.

¹³ İbn Kayyim el-Cevziyye, Kur’ân-ı Kerîm’de zan kelimesinin şek, yakîn, töhmet, tahmin, yalan anlamlarında kullanıldığını belirterek örnekler vermektedir. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye,

doğruluğu ağır bastığı için tercih edilen bilgidir.¹⁴ Râgıb el-İsfahânî (öl. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) zannı “bir emareden hâsıl olan kanaat” olarak tarif eder.¹⁵ Tercih edilmesi karînelere göredir. Karînelerin durumuna göre zannın dereceleri oluşur ve gâlib zan/zann-ı gâlib durumuna yükselebilir. Zann-ı gâlib bazen kesin bilgiye çok yakın bir dereceyi ifade edebilir. Cürcânî (öl. 816/1413) zann-ı gâlibin yakîn konumunda olduğunu belirtir.¹⁶ Ama hiçbir zaman zarurî ilim gibi kesinlik ifade etmez. Doğruluk ile yanlışlık ihtimali eşit olduğu için iki taraftan biri tercih edilemeyecek şek denilirken yalan ve yanlış olma ihtimali kuvvetli olana vehm denilmiştir.¹⁷

Doğrudan bilgi değeri ifade eden bir terim olmasa da özellikle âhâd haberlerin bilgi değerini kuvvetlendiren bir etken olarak “karîne” kavramını açıklamak uygun olacaktır. Karîne, bir haberi destekleyen ve pekiştiren her türlü bilgidir. Hanbelî usulcü Merdâvî’ye (öl. 885/1480) göre karîne basit (âdî), aklî ve hissî olabilir. Çocuğunun ölümüne üzülen kimsenin göğsüne vurması basit karînedir. Bedîhî yani açık bir şekilde veya istidlâl ile biliniyorsa aklî karînedir. Kişinin susuzluğunu gösteren dudaklarının kuruması gibi işaretler ise hissî karînedir.¹⁸ Karîne, âhâd haberi kuvvetlendiren ve bilgi değerini artıran bir unsur olarak görülmüş ve bazı karîneli âhâd haberlerin nazarî ilim ifade ettiği belirtilmiştir. İbn Hacer’in (öl. 852/1449) belirlediği üç çeşit karîne genel kabul görmüştür: a) Buhârî ve Müslim’in “muttefekun aleyh” olarak rivayet ettikleri haberlerdir. Bir hadisin bu iki imamın *Sahih*’lerinde yer alması, hadis ilmindeki otoriteleri, kitaplarının âlimler ve ümmet arasında kabul görmesi sebebiyle İbn Hacer’e göre karîne kabul edilmelidir. Ancak bu durum muttefekun aleyh olan her hadis için geçerli değildir. Hadis bir münekkit tarafında tenkit edilmemeli ve diğer hadislerle arasında tercih yapılamayacak derecede tenakuz olmamalıdır. Bunların dışındaki hadislerin sıhhatini kabul etmede İbn Hacer’e göre icmâ hâsıl olmuştur. b) Râvileri zayıf olmayan, illetsiz ve birçok tarik ile rivayet edilen haberler ki bunlar da nazarî ilim ifade eder. c) Hafız ve mutkin imamların naklettikleri ve garîb olmayan haberlerdir. Ahmed b. Hanbel’in (öl. 241/855) rivayet ettiği bir hadisi, başkalarının Şâfiî (öl. 204/820) ve Mâlik’ten (öl. 179/795) nakletmesi gibi. Ayrıca İbn Hacer, çeşitli tarikleri olup râvileri zayıf olmayan meşhur haberlerin de karîneli kabul edileceğini ve İbn Fûrek (öl. 406/1015) ile Ebû Mansûr el-Bağdâdî’nin (öl. 429/1037-38) bu özellikteki meşhur haberlerin nazarî ilim ifade ettiği görüşünde olduklarını nakletmektedir.¹⁹ Karîne, rivayetin birçok râvi ve tarik ile rivayet edilerek kuvvet kazanmasıdır. Bu, bazen zann-ı gâlib ifade etmesi bazen meşhur ve müstefiz durumuna yükselmesi veya manevî mütevâtir konumu kazanıp nazarî/istidlâlî ilim ifade etmesi şeklinde ortaya çıkar.

Yine doğrudan bilgi değeri terimi olmayan ama âhâd bir haberin bilgi değerine katkıda bulunan ve hüccet olmasını etkileyen bir terim de ümmetin kabul ettiği ve kabul etmede ittifak ettiği anlamındaki “*telakki'l-ümme bi'l-kabûl*” terkidir. Aslında haberin telakki'l-ümme bi'l-kabûl niteliği bir çeşit karînedir. Âhâd olan bu tür haberler hadis usulü bakımından senedleri zayıf bile olsa âlimler tarafından hüccet olarak kullanılmıştır. Özellikle fıkıhçılar hadis usulü kriterlerine uygun nakledilmediği için sahih kabul edilmeyen bazı rivayetleri, ulemâ arasında yaygın olması veya câri amelin ona göre olması gerekçesiyle

Nüzhetü'l-â'yüni'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vücûhi ve'n-nezâir, thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987/1407), 425.

¹⁴ Tehânevî, *Keşşâf*, 1114-1115.

¹⁵ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986), 472.

¹⁶ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 110.

¹⁷ Tehânevî, *Keşşâf*, 1153. Bu terimlerin matematiksel olarak oranları şöyle de ifade edilmiştir: Vehm: % 1 - 49, şek: % 50, zan: % 51 - 60, zann-ı gâlib: % 61 - 99, yakîn/ilim: % 100. Yavuz Köktaş. *Hadis Tarihi ve Usulü* (Ankara: STS Yayınları, 2015), 238.

¹⁸ Ebû'l-Hasen Alî b. Süleymân el-Merdâvî, *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr*, thk. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrîn (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000), 4/1751.

¹⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 61-62.

kabul etmişler ve bunu telakki'l-ümme bi'l-kabûl ibaresi ile formüle etmişlerdir.²⁰ Haberin telakki'l-ümme bi'l-kabûl vasfı bilgi değerini yükselten bir unsur kabul edilmiştir. İbnü's-Salâh'a (öl. 643/1245) göre "muttefekun aleyh" olan hadisler telakki'l-ümme bi'l-kabûl vasfına sahip olup "yakînî nazarî ilim" ifade ederler.²¹ İbn Teymiyye (öl. 728/1328) de telakkî bi'l-kabûl özelliğinde olan haber-i vâhidlerin Ebû Hanîfe (öl. 150/767), Mâlik, Şâfi'î ve İbn Hanbeli ashâbına göre ilim gerektirdiğini belirtmektedir.²²

Diğer bir terim itmi'nânî bilgidir. Özellikle Hanefî terminolojisinde meşhur haberin bilgi değeri için kullanılır. Sözlükte bir şeyde karar kılma, kalbin tatmin olması, nefsin sükûn bulması anlamında olan itmi'nân, zan gibi yalan ve hata ihtimaliyle beraber doğru olması tercih edilen ama zanna değil, yakîne daha yakın olan bilgi olarak açıklanmaktadır. Hanefî usulcüsü Abdülazîz el-Buhârî (öl. 730/1330) itmi'nânî bilgiyi zarurî değil, istidlâl ile bilinen yakînî bilgi olarak nitelemektedir.²³ Muhalifinin de doğru olması mümkündür. Yalan ve hatalı olma ihtimali varsa da bu ihtimal çok zayıftır.²⁴ Meşhurun isnadında ilk neslin âhâd, sonrakilerin tevâtür seviyesinde olması sebebiyle Hanefîler, ifade ettiği bilgi değeri için zandan daha kuvvetli fakat zarurî ilimden daha zayıf bir ara kategoriye karşılık gelmek üzere itmi'nânî ilim ya da ilm-i tuma'nîne terimini kullanmışlardır.

Zarurî ilmin şüphe olmayan kesin bilgi ve zannın ise yalan ve hatalı olması muhtemel bilgi olduğu konusunda görüş birliği vardır. Fakat ara terimler olarak itmi'nânî bilgi, nazarî ilim ve zann-ı gâlib ise birbirlerine benzer ve çok yakın değerleri ifade etmektedirler. Bu bilgi türlerini ifade eden haberleri inkâr edenlerin, tekfir edilmeyip dalâlette olduklarının belirtilmesi de mahiyetlerinin benzerliğine hatta farklı yaklaşım ve isimlerdimerle de olsa aynı muhtevayı kastettiklerine işaret etmektedir. Yine de aralarındaki farkları dikkate alarak en kuvvetliden başlamak üzere şöyle bir sıralama yapılabilir:

İlim = yakîn = zarurî ilim > itmi'nânî bilgi > nazarî ilim > zann-ı galib > zan > şek > vehm.

2. MÜTEVÂTİR HABER

Râvi ve isnad araştırması yapılmadığı için hadis usulü konuları arasında yer almayan mütevâtir habere bazı muhaddisler haberlerin çeşitleri bakımından kitaplarında yer vermişlerdir. İbnü's-Salâh, meşhur haberin bir çeşidi olarak değerlendirdiği mütevâtirin fıkıhçıların ve usulcülerin alanına girdiğini ve tevâtür şartlarını taşıyan haber bulmanın zor olduğunu ifade etmektedir.²⁵ İbnü's-Salâh'ın görüşüne itiraz eden İbn Hacer, fıkıhçıların ve usulcülerin yaklaşımlarından farklı olarak isnadı çok olan haberlerin mütevâtir kabul edileceğini söylemektedir. O, meşhur ve mütedavil hadis kitaplarında birçok tarikile rivayet edilen hadislerin de mütevâtir olduğunu ve ilm-i yakîn ifade ettiğini ve sayılarının hayli fazla olduğunu ileri sürmektedir.²⁶ İbn Hacer, mütevâtiri "Başından sonuna kadar yalan üzerine kasıtlı veya kasıtsız birleşmeleri âdeten imkânsız sayıdaki kişilerin hislere dayalı olarak rivayet ettikleri ve işiten kişide ilim meydana getiren haber"²⁷ şeklinde tanımlamaktadır. İbn Hacer işitende "bilginin meydana gelmiş olmasını" da tanıma katmaktadır. Çünkü haber, diğer şartlara sahip olsa bile duyan kişide ilim meydana gelmeyebilir. Bu durumda o haber

²⁰ Zişan Türçan, *Hadis İlminin Oluşumunda Kelâmî Düşüncenin Etkisi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2019), 40-42, 192-193; Kadir Gürlü, "Zayıf Hadisle Amel Edilip Edilmeyeceği Tartışmaları Arasında Bir Çözüm Yolu: Telakkî Bi'l-kabûl". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (Aralık 2012), 5-28.

²¹ Ebû Amr Osmân b. Abdurrahmân İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis* thk. Nüreddîn 'Itr (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 25-26.

²² Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, nşr. Abdurrahman b. Kasım (Medine: Vezâratü's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1425/2004), 18/41.

²³ Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, thk. Abdullah Mahmûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 2/524.

²⁴ Hansu, *Mütevâtir Haber*, 99.

²⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 267.

²⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 49.

²⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 40.

meşhur kabul edilir.²⁸ Buna göre mütevâtirde şartların var olması değil, kişide oluşan kanaat önemli olduğundan ilim oluştuğu zaman haber mütevâtir kabul edilir.

Mütevâtir haberin şartlarından olan “hislere dayanması” ve “yeterli sayının bulunması” hakkında görüş birliği vardır. Fakat haberin mütevâtir özelliğini kazanması için yeterli sayının kaç olması gerektiği hususunda farklı görüşler zikredilmiştir. Çok sayıda kişinin nakletmesi, hatalı ve yalan olma ihtimalini ortadan kaldırdığı için bilgi ifade etmesi ile haberi nakledenlerin sayısı arasında ilgi kurulmuştur. Sayı hakkında beşten başlayıp²⁹ üç yüzü aşan rakamlar verilmektedir. Bunlardan bir kısmı ayet ve hadislerde geçen sayılardır ki konu ve amaç ilişkisi ve benzerliği olmadığı için itibar edilmemiştir.³⁰

Mütevâtirde önemli olan kişide oluşan kanaat, düşünce ve nefsin tatmin olmasıdır. Kişide bilgi meydana geldiğine dair kanaat oluştuğunda yeterli sayıya ulaşılmış olur. İlim meydana gelmesi belli bir sayıya bağlı değildir.³¹ Mütevâtir haber için râvi sayısı belirlemeyi gereksiz gören İbn Teymiye’ye göre haber, yeterli sayıya ulaştığı zaman ilim ifade eder.³² Âmidî (öl. 631/1233), mütevâtir haberin zarurî ve nazarî ilim ifade etmesi ile yeterlilik sayısı konusundaki tartışmaları ayrıntılı bir şekilde açıkladıktan sonra bunun “vicdanî” bir durum olduğunu ifade eder. O, bir kişide ilim ifade eden haberin başka birinde etmeyebileceğini ve olaylara, kişilere göre değişkenlik göstereceğini söyler.³³ Gazzâlî (öl. 505/1111) ise kişilere ve olaylara göre değişen yeterli sayıyı Allah’tan başka kimsenin bilemeyeceğini belirtir.³⁴ Sayı ve ilim ifade etmesi hakkındaki karşılıklı ilişki sebebiyle “Yeterli sayıya ulaşan haber mi ilim ifade eder?” yoksa “Zorunlu bilgi doğuran haber mi mütevâtir kabul edilir?” konusu gündeme gelmiştir. Bundan dolayı “zorunlu bilgi doğuran haber”, “doğruluğu ile kendi başına ilim ifade eden topluluğun haberi”³⁵, “mazzûnu zarurî veya nazarî ilim ifade eden haber”³⁶,

²⁸ İbn Hacer, *Nüzhëtü'n-nazar*, 40-41; Bkz. Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî, *Zaferü'l-emânî bi şerhi Muhtasarı es-seyyid eş-şerîf el-Cürçânî fi mustalahi'l-hadîs*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1416), 33-38.

²⁹ Mütevâtir için asgari sayının beş olması şöyle açıklanmıştır: Zanla hüküm vermenin caiz olduğu amelî bir konu olan zina şahitlerinin mücerred dört kişi olması yeterli değildir. Hâkim her dört kişinin şahitliği ile karar veremez. Hâkimin şahitlerin adaletlerini araştırması gerekir. Tezkiye de denilen bu araştırma beşinci kişi olarak değerlendirilip mütevâtir asgari sayısına esas kabul edilmiştir. Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdîr ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîr fi usûli'l-fikh*. thk. Ömer Süleyman (Kahire: Dâru's-Safve, 1431/2010), 4/231.

³⁰ Ebü Bekr Ahmed b. Alî el-Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, thk. 'Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1414/1994), 3/35; Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Abdurrahmân (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1432/2011), 1/329-330; Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî, *Zaferü'l-emânî bi şerhi Muhtasarı es-seyyid eş-şerîf el-Cürçânî fi mustalahi'l-hadîs*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1416), 33-34. İbn Hazm sayı belirlemenin geçersizliğini şöyle açıklıyor: Belirlenen sayıdan bir kişi düşerse; örneğin yirmi kişi belirlenip de on dokuz kişi naklederse haber mütevâtir olmaz. Yoksa sayı belirlemenin bir anlamı kalmaz. Ya da bir kişi düşmekle yine mütevâtir kabul edilirse; örneğin yirmi râvi, bire düşünceye kadar teker teker indirilebilir. O takdirde yine mütevâtir için sayı belirlemek geçersiz olur. Ebü Muhammed Alî b. Ahmed İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Âfâk'l-Cedîde, 1403/1983), 1/105-106. Ayrıca mütevâtir sayısının örneğin on kişi kabul edilmesi halinde bu haberi inkâr eden tekfir edilir. Yirmi kişi kabul edildiği takdirde ise on kişiye göre mütevâtir kabul edilen haberi inkâr edenin tekfir edilmemesi gerekir ki bu da sayı belirlemenin makul olmadığını gösterir. Köktaş, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, 233.

³¹ Leknevî, *Zaferü'l-emânî*, 33-35; Hansu, *Mütevâtir Haber*, 92.

³² İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, 18/50.

³³ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/269.

³⁴ Bilginin oluşmasında “tedricilik vardır. Bir olay hakkında birinci kişinin haberi zannımızı harekete geçirir. İkinci, üçüncü kişinin haberi teyid eder. Bu durum bilgi oluşuncaya kadar devam eder. Hangi sayıda bilgi oluştuğunu Allah bilir. Gazzâlî, tevâtür yeter sayısını üçe ayırmıştır: Nâkis; ilim ifade etmez. Kâmil; ilim ifade eder. Zâid; Yeterli olan miktarı ile ilim hâsil olur. Fazlalık da fazla olarak kalır. Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/325.

³⁵ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/522; Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Said (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfe, 1415/1995), 89.

³⁶ Tâhir b. Muhammed Sâlih Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1416/1995), 114.

“sözleriyle ilim hâsıl olacak şekilde yeterli sayıya ulaşan topluluğun haberi”³⁷ gibi mütevâtir haberin temel özelliği olan “ilim ifade etmesini” ön plana çıkaran tanımlar da yapılmıştır.

Mütevâtir haberin mutlak anlamda ilim ifade etmesi ile “zarurî ilim” kastedilmektedir. Genel kabul edilen görüş de budur.³⁸ Ancak Ebü'l-Kâsım el-Ka'bî (öl. 319/931), Ebü'l-Hüseyin el-Basrî (öl. 436/1044), İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (öl. 478/1085), Ebü'l-Hattâb el-Kelvezânî (öl. 510/1116)³⁹ gibi bazı âlimler ise nazarî ilim ifade ettiği görüşündedirler.

Mütevâtir haberin değişik özellikleriyle farklı çeşitleri olsa da⁴⁰ lafzî ve manevî mütevâtir şeklinde yapılan taksim meşhurdur. Lafzî mütevâtir aynı kelimelerle nakledilen haberdir. Aynı manaya gelen farklı kelimeler kullanılabilir. Mutlak olarak mütevâtir zikredilince genellikle kastedilen bu çeşittir. Manevî mütevâtir terimi ise farklı lafızlarla “kadr-i müşterek” denilen ortak bir manayı ve maksadı nakletmektir.⁴¹ Manevî mütevâtir, âhâd haberlerin bir araya gelmesiyle oluşur ve istidlâlî/nazarî ilim ifade eder. Duada ellerin kaldırılmasına, Hz. Ali'nin cesur oluşuna ve Hâtim'in cömertliğine dair nakledilen farklı rivayetler meşhur örnekler olarak zikredilir.

3. MEŞHUR VE MÜSTEFİZ HABER

Meşhur ve müstefiz ıstılahları hadisçiler ve fıkıhçılar tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır.⁴² Muhaddisler hadis usulü sistematığı içinde meşhuru, âhâdın bölümlerinden kabul etmişlerdir.⁴³ Meşhur hadise kitabında yer veren hadisçilerin ilki olan Hâkim (öl. 405/1014), meşhuru sıhhat bakımından sahih olan ve olmayan bölümlerine ayırıp örnekler vermektedir.⁴⁴ Aynı ayrımı benimseyen İbnü's-Salâh ise mütevâtiri meşhurun kapsamına dâhil etmektedir.⁴⁵ Şöhretin nisbî olduğunu söyleyen İbn Kesîr (öl. 774/1373), meşhurun bazen mütevâtir bazen de müstefiz olabileceğini belirtip râvi sayısının üçten fazla olması gerektiğini⁴⁶, İbn Hacer ise muhaddislere göre ikiden fazla tariki olan haberlere meşhur denildiğini ifade etmektedir.⁴⁷ Buna göre râvi sayısı üç ve üçten fazla olan, fakat mütevâtir seviyesine ulaşmayan haberlere meşhur denilmektedir.⁴⁸ Süyûtî (öl. 911/1505), bir hadisin fıkıhçılara, hadisçilere, dilcilere ve halka göre meşhur olduğuna işaret etmekte ve zayıf, isnadsız ve uydurma rivayetleri meşhura örnek vermektedir.⁴⁹ Hadisçilerin bu yaklaşımı, meşhurun sözlük anlamıyla şemsiye kavram olarak da kullanıldığına işaret etmektedir. Bundan dolayı muhaddisler âhâd haberin bir bölümü olarak gördükleri meşhurun bilgi değeri hakkında doğrudan görüş belirtmemişlerdir. Esasında bu onların ilgi alanına giren bir husus da değildir.

Kelâmcıların ve fıkıh usulcülerinin çoğunluğu hadisçiler gibi meşhur haberi âhâd haber kapsamında değerlendirmişler ve zan ifade ettiğini belirtmişlerdir. Fakat bütün meşhur haberler aynı konumda görülmemiştir. Tariklerinin çokluğu ve telakki'l-ümme bi'l-kabûl gibi karfnelerle desteklenen meşhur haberlerin nazarî ilim ifade ettikleri

³⁷ Fahrüddîn Ebü Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Mahsûl fî 'ilm-i usûli'l-fıkh*, thk. Tâhâ Câbir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992/1412), 4/227.

³⁸ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/259; Râzî, *el-Mahsûl*, 4/230.

³⁹ Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Abdülkavî et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987), 2/79.

⁴⁰ Hansu, *Mütevâtir Haber*, 103-115.

⁴¹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvi fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1982/1392), 2/180.

⁴² Mehmet Ali Yargı, *Meşhur Sünnetin Dindeki Yeri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 46-51.

⁴³ Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980), 23.

⁴⁴ Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadis*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm. (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/200), 304-309.

⁴⁵ İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-hadis*, 265-267.

⁴⁶ Ebü'l-Fidâ' İsmâil b. Şihâbiddîn İbn Kesîr, *el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu ihtisârî 'Ulûmi'l-hadis* (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs. 1979/1399), 139-140.

⁴⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 44.

⁴⁸ Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, 219.

⁴⁹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvi*, 2/174-175.

belirtmiştir.⁵⁰ Hanefiler ise meşhur habere mütevâtir ile âhâd arasında ayrı bir kategori belirlemişlerdir.⁵¹ Bu durumda hadisçilere göre âhâdın alt bölümü olan meşhur haber, sıhhat ve derece bakımından âhâdın üstünde bir konuma sahip olmuştur. Hanefî usulcü Cessâs (öl. 370/981), haberleri mütevâtir olan ve olmayan şekilde ayırmakta ve mütevâtir olmayan ile âhâdı kastetmektedir. Mütevâtiri de zârûri ve nazarî ilim ifade edenler ayırıp nazarî ilim ifade eden ile meşhur habere işaret etmektedir.⁵² Yine Hanefî usulcülerden Debûsî (öl. 430/1039) meşhur haberi “başı haber-i vâhid, ortası ve sonu mütevâtir olan” şeklinde tarif etmektedir.⁵³ Sadece sahâbe nesli olan ilk tabakada haber-i vâhid/âhâd olmasıyla mütevâtir haberden ayrılan meşhur haberin tarifi konusundaki bu anlayış sonraki Hanefîler tarafından da benimsenmiştir. Meşhur haberin ilk tabakasındaki âhâd olma özelliği, sahâbenin âdil olması ve sonraki tabakalarda tevâtür seviyesine çıkmasıyla telafi edilmiş ve Hanefîler nezdinde amel etme açısından mütevâtir konumunda görülmüştür. Onlar “Bi-menzileti'l-mütevâtir, fi hayyizi't-tevâtür” şeklinde niteledikleri meşhur haber ile Kur'ân'a mana olarak ziyade yapılacağını ve umumunun tahsis edileceğini belirtmişlerdir.⁵⁴ Hanefîler arasında farklı görüşler olsa da zarurî ilim ile nazarî ilim arasında bir konumda olan ilm-i tuma'nîne ifade ettiği görüşü genel kabul görmüştür. Bilgi değeri ile ilişkili olarak meşhur haberi inkâr edenin küfre değil, dalâlete düşeceği belirtilmiştir.⁵⁵

Meşhur ile eş anlamlı kullanılan bir terim olan müstefiz ise her nesilde râvileri üçten aşağı düşmeyen fakat tevâtür derecesine ulaşmayan haber olarak tanımlanmıştır.⁵⁶ Ancak meşhur ile müstefiz tanımları arasında şöyle bir farka işaret edilmiştir: Meşhur başta âhâd iken sonraki dönemlerde tevâtür derecesine ulaşan, müstefiz ise başta âhâd iken sonraki dönemlerde tevâtür derecesine ulaşmamış olandır. Meşhur, müstefizden daha umumi kabul edilmiştir. Buna göre her müstefiz meşhurdur, fakat her meşhur müstefiz değildir.⁵⁷ İbn Hacer müstefizi “isnadın başından sonuna kadar eşit sayıda râviler tarafından nakledilen haber” olarak tanımlamaktadır.⁵⁸ Âmidî üç veya dört kişiden fazla bir topluluk tarafından nakledilen haberi meşhur ve müstefiz olarak isimlendirerek eş anlamlı kullanmıştır.⁵⁹ Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî usulcüsü Abdükâhir el-Bağdâdî (öl. 429/1037-38) müstefiz haberi mütevâtir ile âhâd arasında konumlandırmakta ve nazarî bilgi ifade ettiğini söylemektedir. Ona göre inşikâk-ı kamer, Hz. Peygamber'in elindeki taşların Allah'ı tesbih etmesi ve benzeri mucizeler ile rü'yetullah, şefaât, kabir azabı gibi itikâdî konular ile mest üzerine mesh, recm, içki içmenin cezası hakkındaki haberler müstefizdir.⁶⁰ Abdükâhir el-Bağdâdî'nin müstefize verdiği bu örnekler Hanefîlerin meşhura verdiği örneklerle aynıdır. Usul ve kelâm

⁵⁰ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Osman el-Hişt (Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, ts.), 281-282; *Usulü'd-Dîn*, 39-40; Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Fütühî İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*. thk. Muhammed ez-Zühaylî Nezîh Hammâd (Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1413/1993), 2/347.

⁵¹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/362-370; Abdülmecîd et-Türkmânî, *Dirâsât fî usûli'l-hadis alâ menhecî'l-Hanefiyye* (Karaçi: Mektebetü's-Seâde, 1430/2009), 91; Emrullah Dumlu, *Haber-i Vâhid Özeline İslâm Hukukçularının Hadis Tartışmaları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 33.

⁵² Cessâs, *el-Füsûl*, 3/37.

⁵³ Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edile fî usûli'l-fikh*, thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1401/2001), 211.

⁵⁴ Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1993), 1/292; Dumlu, *İslâm Hukukçularının Hadis Tartışmaları*, 34.

⁵⁵ Serahsî, *Usûl*, 1/292; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/535-536. İlk Hanefî usulcülerden İsa b. Ebân ile başlayıp Cessâs ve Debûsî tarafından sistematize edilen haberlerin taksimi ve meşhur haberin konumu hakkında ayrıntılı değerlendirmeler için bk. Murtaza Bedir, *Fıkıh Mezhep Sünnet Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 112-122, 132-139; Mutlu Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018), 60-65.

⁵⁶ Zekerîya Güler, “Müstefiz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 32/135.

⁵⁷ Cezâirî, *Tevcih*, 1/112.

⁵⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 50.

⁵⁹ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/274.

⁶⁰ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Osman el-Hişt (Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, ts.), 281-282; *Usulü'd-Dîn*, 39-40.

eserlerinde meşhur haberler için verilen bu örnekler müstefiz ile meşhurun eş anlamlı kullanıldığını göstermektedir.

4. ÂHÂD HABER

Mütevâtir haberlerin çok az olduğu dikkate alındığında haberlerin büyük çoğunluğunun âhâd sınıfından olduğu anlaşılır ve âhâd haber dini terminolojide genel anlamda hadis terimine tekabül eder. Bundan dolayı bir kişinin, mezhebin veya ekolün âhâd haber anlayışı ile hadisin dindeki konumu ve önemine bakışı arasında paralellik vardır. Âhâd hakkındaki görüşler delil değeri üzerinden müzakere edildiği zaman “sahih” olan âhâd haberler kastedilir.

4.1. Tanımı

İlk dönemlerde bir kişinin bir kişiden naklettiği haber anlamında haber-i vâhid terimi kullanılmıştır. Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’un (öl. 182/798) haber-i vâhid terimini tek kişinin haberi olarak kullandıkları ifade edilmektedir.⁶¹ Şâfiî, haberi’l-hâssa olarak isimlendirdiği haber-i vâhidi bir kişinin bir kişiden olmak üzere Hz. Peygamber’e ulaşınca kadar naklettiği haber olarak tarif etmiş ve râvilerinde aranacak şartları açıklayarak sonraki dönemlerde sahih hadis ve âhâd haber tarifine temel oluşturacak özellikleri sıralamıştır.⁶² Delil olma değerinin tartışıldığı dönemlerde “birden çok kişinin rivayet ettiği haber” anlamında “vâhid” kelimesinin çoğulu olarak “âhâd” terimi de kullanılmaya başlanmıştır.⁶³ Haber-i vâhid ve âhâd terimleri eş anlamlı kullanılmakla beraber delil olma değeri tartışılırken genellikle birden çok kişinin naklettiği haber kastedilmiştir. Âhâd haberin râvi sayısı konusunda farklı görüşler belirtilmektedir. Örneğin, Mâtürîdî (öl. 333/944) yedi veya sekiz,⁶⁴ Gazzâlî beş veya altı⁶⁵ râvinin naklettiği haberleri âhâd kabul etmiştir. Mu‘tezile’den Ebû’l-Hüzeyl el-Allâf (öl. 235/849-50) ise haberin kabulü için asgari bir sayı belirlemiş her tabakada dört kişiden az râvilerin naklettiği haberleri âhâd bile saymamıştır. O, dört ile yirmi arasındaki râvilerin naklettiği haberlerin karîneye göre zan ya da ilim ifade edeceğini belirtmiştir.⁶⁶

Farklı görüşlere göre âhâd için geniş bir aralıkta verilen bu sayıların bazıları, mütevâtir için belirlenen asgari beş sayısının üstündedir. Ayrıca mütevâtir tanımındaki ilim ifade etmesi için “yalan söylemeleri mümkün olmayan bir topluluk” kaydının büyük rakamlara işaret etmesi dikkate alınırsa birçok kişi rivayet etse bile ilim ifade etmediği için mütevâtir sayılmayan haber, o sayı çokluğu ile âhâd kabul edilmektedir. Mütevâtir konusunda zikrettiğimiz üzere ilim ifade etmenin olaylara ve kişilere göre değişmesi ve vicdanî bir durum olması, âhâd ile mütevâtir ayrımında nisbîlik unsurunun önemli bir etken olduğunu göstermektedir.

Âhâd haber, mütevâtirin terim anlamı kazandığı süreçte “mütevâtir şartlarını taşımayan haber” olarak tanımlanmıştır.⁶⁷ Hanefîler haberleri üç bölüme ayırıp meşhuru müstakil bir bölüm olarak değerlendirdikleri için âhâdî “mütevâtir ve meşhur seviyesine

⁶¹ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe’nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994), 134.

⁶² Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 369-370.

⁶³ Mustafa Ertürk, “Haber-i Vâhid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/349.

⁶⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005/1426), 4/102.

⁶⁵ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/342.

⁶⁶ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark*, 116. Süyûtî, Şâfiî fakihî İstahrî’den (öl. 328/940) on ve üzeri kişilerin haberinin mütevâtir, onun altındaki kişilerin haberinin âhâd olduğunu nakletmekte ve kendisi de bu görüşü benimsemektedir. Yani dokuz kişinin haberini âhâd kabul etmektedirler. Süyûtî, *Tedribü’r-râvi*, 2/177. Bunun gerekçesi de âhâd kelimesinin üç ile dokuz arasındaki nesnelere işaret eden “cem’-i killet” kalıbında olmasıyla açıklanmaktadır. Bkz. Zerkeşî, *el-Bahrü’l-muhîr*, 4/232.

⁶⁷ Ertürk, “Haber-i Vâhid”, 14/349.

ulaşmayan haber⁶⁸ olarak nitelemişlerdir. Âhâd haberin mütevâtir ve meşhur haberle ilişkili yapılan ve “efrâdını câmi’, ağıyârını mâni” olmadığı için kendi aslı unsurlarını ifade etmeyen bu muğlak tanımı ihtilafları beraberinde getirmiştir.

Ayrıca mütevâtirin epistemolojik merkezli “ilim ifade eden haber” tanımına karşılık âhâd haber de “zan ifade eden haber”,⁶⁹ “ilim ifade etmeyen haber”⁷⁰ veya “kendi başına ilim ifade etmeyen haber”⁷¹ olarak tarif edilmiş ve zan ifade etmesine⁷² işaret edilmiştir.

4.2. Hüccet Olması

Bütün haber tasniflerinde yer alan doğru, yalan ve doğru veya yalan olma ihtimali olan şeklindeki genel sınıflandırmanın üçüncü bölümü ile âhâd haberler kastedilmiştir. Yalan, yanlış ve hatalı olma ihtimalini taşıması sebebiyle özellikle karînesiz âhâdların delil olarak kullanılmasında iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Hâricîlerin, güvenilir bir şekilde nakledilmediği ve Kur’ân-ı Kerîm’e aykırı hükümler içerdiği için hadisleri dolayısıyla âhâd haberleri kabul etmedikleri nakledilmektedir.⁷³ Bunun gibi aşırı görüşlerin dışında âhâd haberlerin özellikle amelî konularda delil olarak kullanılması genel kabul görmüş ve usulcüler bu durumu aklî ve naklî delillerle ayrıntılı bir şekilde açıklamışlardır.⁷⁴

Savaş halinde herkesin sefere çıkmayıp bir grubun (tâife) insanlara dinî ilkeleri öğretmesi konusundaki ayet ile⁷⁵ “Fâsık bir kişi size bir haber getirirse araştırın”⁷⁶ ayeti âhâd haberin delil değerine dayanak gösterilmiştir. Hadis naklini teşvik eden “Benden bir hadis işitip işittiği gibi nakledenin Allah yüzünü ak etsin”⁷⁷ rivayeti tebliğ yapmayı teşvik ettiği gibi tebliğin çoğu zaman birkaç kişi ile yapılabileceği sebebiyle âhâd için delil olarak değerlendirilmiştir.⁷⁸

Hiz. Peygamber’in komşu ülkelere dini tebliğ için sahâbîleri tek olarak göndermesi, farklı bölgelere yönetici ve muallim olarak görevlendirmesi âhâd haberlerin delil olmasının gerekçelerinden kabul edilmiştir. Kible değişikliğinin Kubâ mescidinde namaz kılanlara bir kişi tarafından haber verilmesi üzerine Kâbe yönüne dönmeleri, içki yasağının kendilerine bildirildiği bir grup sahâbînin içki küplerini kırmaları, Hulefâ-yi Râşidîn dönemi ile sonraki dönemlerde sahâbenin ve tâbînin çoğu zaman âhâd olarak nakledilen haberlere göre amel etmeleri ve hüküm vermeleri âhâd haberin delil olarak kullanılması konusunda “icmâ” meydana geldiğinin sebebi olarak gösterilmiştir.⁷⁹ Ayrıca Hiz. Peygamber ve sahâbe dönemlerinde âhâd haberlerin delil olmaması gündeme bile gelmemiştir.

4.3. Bilgi Değeri

Âhâd haberi mutlak anlamda delil kabul edenler arasındaki görüş ayrılığı, âhâdın zan veya ilim ifade etmesi ve bununla ilişkili olarak hangi konularda delil olacağı konusunda ortaya çıkmıştır. Amelî alanda zanna dayalı delillerle hüküm vermenin gerekli ve mümkün oluşu sebebiyle sahih âhâd haberin hüccet olarak kullanılması hakkında zikre değer bir

⁶⁸ Muhammed b. Hamza Molla el-Fenârî, *Füsûlü’l-bedâyi’ fî usûli’ş-şerâ’i*, thk. Muhammed Hasen (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1428/2006), 2/243; Ünal, *Ebû Hanîfe’nin Hadis Anlayışı*, 133.

⁶⁹ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/273.

⁷⁰ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/343.

⁷¹ Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 92.

⁷² Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Metâlibü’l-âliye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Beyrut: Dâru’l-Kitâbî’l-Arabî, 1987/1407), 9/201.

⁷³ Yusuf Şevki Yavuz, “Haber-i Vâhid(Kelâm)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/352.

⁷⁴ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/343-364; Âmidî, *el-İhkâm*, 1/285-303.

⁷⁵ et-Tevbe, 9/122. Ayette geçen grup anlamındaki “طائفة” kelimesi arapçada bir ve daha fazla kişi için kullanılmaktadır. Dolayısıyla savaştan dönenlere bir ve daha fazla kişinin dinî bilgileri öğretmesi tavsiyesi ile bir ve daha fazla kişinin naklettiği âhâd haberlerin delil olması arasında ilişki kurulmuştur. İbn Hazm, *el-İhkâm*, 1/109.

⁷⁶ el-Hucurât, 49/6; Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, 1/111-112.

⁷⁷ Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî, *Sünen-ü Ebî Dâvûd* (İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.), ‘İlim, 10.

⁷⁸ Şâfiî, er-Risâle, 401.

⁷⁹ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/347-364; Ertürk, “Haber-i Vâhid”, 14/349.

ihtilaf olmamıştır. İtikadî konularda ise delillerin kat'î ve kesin bilgi gerektiren özellikte olması ilkesinden hareketle ve mücerred olarak âhâd haberlerin de zan gerektirdiği gerekçesiyle delil olarak kullanılamayacağı görüşü genel kabul görmüştür.

4.3.1. Zan İfade Etmesi

Mutlak olarak âhâd haberin zan ifade etmesi çoğunluğun görüşüdür. Başta Mu'tezile olmak üzere kelâmcılar, Hanefiler, Şâfiîler ve Mâlikîlerin çoğunluğu ile hadisçilerin bir kısmı âhâd haberin zan ifade ettiği görüşündedirler.⁸⁰ Haber, mütevâtir özelliklerine sahip olarak ilim ifade etmiyorsa zan ifade ettiği kabul edilmiştir.⁸¹ Zan ifade etmesinin gerekçesi râvi sayısının azlığı ve râvilerin masum olmamasıdır. Dolayısıyla râvilerinin hata etme ve yalan söyleme ihtimalleri vardır. Âdil kabul edilen sahâbîlerin bile masum olmamaları, yanılmaları, birbirlerini tenkit etmeleri, hadislerin uzun süre yazılmaması, mana ile rivayet edilmiş olması, teâruz etmiş olmaları ve râvileri hakkında cerh ve ta'dîl kurallarının uygulanmış olması, âhâd haberlerin zan ifade ettiğinin gerekçesi olarak zikredilmiştir.⁸² Kur'ân-ı Kerîm'de zannın yerilip hakkı ve gerçeği ifade etmemesi⁸³ ile kesin bilgi ifade etmeyen şeylere uyulmaması⁸⁴ konusundaki ayetler, âhâd haberlerin zan ifade ettiğinin ve zanna itibar edilmemesinin dayanağı kabul edilmiştir.

4.3.2. İlim İfade Etmesi

"Âhâd haber ilim ifade eder" diyenlerin görüşleri iki gruba ayrılabilir:

a. Âhâd haberin mutlak anlamda ilim ifade etmesi: Âhâd haberin mutlak olarak ilim ifade ettiğini kabul edenler, genel anlamda onun hüccet olması ile ilgili delilleri gerekçe göstermişlerdir.⁸⁵ Çünkü onlara göre hüccet olması aynı zamanda ilim ifade etmesini de gerektirir. Âhâd zan gerektirir düşüncesiyle sadece amelde delil olması, kesin bilgiye dayanmadan amelî gerektirir ki bu makul değildir. Yine onlar, yukarıda işaret edilen zanna ve bilgi ifade etmeyen şeylere uyulmaması gerektiği hakkındaki ayetleri de âhâd haberlerin ilim ifade ettiğinin delili kabul etmişlerdir. Zira sahâbîler ve tâbiîler, hem itikadî hem de amelî konularda âhâd haberin ilim ifade ettiğini kabul etmeselerdi bilgiye dayanmadan zan ile hareket etmiş olurlardı.

Âhâdın ilim ifade ettiğini savunanların önde gelen ismi İbn Hazm'dır (öl. 456/1064). O, Allah'ın koruma garantisinde olan vahyin kapsamına Kur'ân'ın beyanı olan sünneti ve hadisleri de dâhil etmektedir.⁸⁶ Ona göre çoğunluğu âhâd olarak nakledilen sünnet korunmamış olursa Kur'ân'ın beyanında eksiklik olacaktır. Âdil râvilerin muttasıl olarak rivayet ettikleri haber-i vâhidlerin ilim ifade ettiğini savunan İbn Hazm, zan ifade ettiğini söyleyenlerin hata ve yalan ihtimali olan haberle amel ettikleri için çelişkiye düştüklerini belirtmektedir.⁸⁷

b. Âhâd haberin karîneli olarak ilim ifade etmesi: Muhaddisler ve usulcüler karîne denilen destekleyici unsurlar ile âhâd haberin Hz. Peygamber'e aidiyetinin kesinliğini artırmaya yönelik görüşler belirtmişlerdir. İlgili bölümde açıklandığı üzere karîne, mahiyeti itibarıyla geniş ve genel bir kavramdır. Ancak karîne hadis rivayetinde çoğunlukla bir rivayetin râvilerinin ve isnadlarının fazlalığına dayanır. Karîne ile rivayetin Hz. Peygamber'e aidiyetindeki zaaf giderilmeye çalışılır. Fakat hiçbir zaman tamamen izale edilip mütevâtir haberin ifade ettiği zarurî ilim derecesinde kesinlik ifade ettiği belirtilmemiştir.

⁸⁰ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 1/119.

⁸¹ Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Esâsü't-takdîs*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kâhire: Mektebâtü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1986/1406), 215.

⁸² Âmidî, *el-İhkâm*, 2/275; Râzî, *Esâsü't-takdîs*, 215-219; *el-Metâlibü'l-Âliye*, 201-214.

⁸³ en-Necm, 53/23, 28; el-En'âm, 6/116; Yûnus, 10/36.

⁸⁴ el-İsrâ, 17/36.

⁸⁵ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 1/109-117; Koçkuzu, *Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, 117-122.

⁸⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 1/96-98, 121-122.

⁸⁷ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 1/118.

İbn Hacer, hadisin “muttefekun aleyh” olmasını karîne kabul ederek nazârî ilim ifade ettiğini belirtir. Ayrıca râvi ve tariki çok olanlar ile meşhur muhaddislerin naklettiği âhâd rivayetlerinin nazârî ilim ifade ettiği görüşündedir.⁸⁸ Râvi ve senedin fazlalığına dayanan meşhur ve müstefiz haberler de ilgili bölümde açıklandığı üzere nazârî ilim ifade ederler. Nazzâm’a (öl. 231/845) göre âhâd haber karîne ile ilim ifade eder.⁸⁹ Yine telakki’l-ümme bi’l-kabûl olarak nitelenen hadislerin bazen doğrudan bazen de tevâtür konumunda değerlendirilerek nazârî ilim ifade ettiği nakledilmiştir. Sonuç bakımından, teoride zan ifade ettiği kabul edilen âhâd haber karîne denilen unsurlarla nazârî ilim ifade eden bir konumda değerlendirilmiştir. Böylece “itikatta delil olmaz” denilen âhâd haberler nazârî/istidlâlî ilim ifade ettiği gerekçesiyle sem’iyyât denilen bazı konularda birçok âlim tarafından delil olarak kullanılmıştır.

5. ÂLİMLERİN GÖRÜŞLERİ

Buraya kadar üç haber çeşidi tanım, bilgi ve hüccet değerleri açısından teorik olarak tanıtılmaya çalışılmıştır. Bu teorik bilgilerin uygulamaya nasıl yansıdığını görmek konuya açıklık kazandıracaktır. Bunun için farklı anlayış ve ekollerden önde gelen ilim adamlarının âhâd haberlere yaklaşımlarını, görüşlerinin bütünlüğü içinde açıklamak uygun olacaktır.

5.1. Muhaddisler ve Ehl-i Hadîs

Ehl-i hadîsin temsilcisi kabul edilen Ahmed b. Hanbel, hadisçilerin usulüne uygun olarak rivayetlerin sıhhati ve buna bağlı olarak delil olup olmayacağı hakkında görüş belirtirken amelî ve itikadî konu ayrımı yapmamıştır. Haber-i vâhidin zan veya ilim gerektirdiği hakkında Ahmed b. Hanbel’in kendisinden gelen açık ifadeler olmadığı için Hanbelî usulcüler, onun bazı ifadelerini yorumlamak durumunda kalmışlardır. Ahmed b. Hanbel’den nakledilen “Hz. Peygamber’den sahih bir isnad ile içerisinde bir hüküm veya farz bulunan bir hadis geldiğinde bu hüküm ve farz ile amel ederim. Bu hadisle Allah’a kulluk ederim. Ancak bu sözü Hz. Peygamber’in söylediğine şahitlik etmem”⁹⁰ şeklindeki ifadelerine dayanarak haber-i vâhidin zan ifade ettiği görüşünde olduğu belirtilmiştir. Hanbelî usulcülerin, imamlarının haber-i vâhidin zan ifade ettiği görüşünde olduğuna dair kendisinden naklettikleri başka bir ifade de şudur: “Ehl-i kiblede hiç kimsenin, işlediği bir günah veya bir kebîreden dolayı cehennemlik olacağına şahadet etmeyiz. Ancak bir hadiste geçmesi müstesna... O zaman rivayet edildiği gibi tasdik ederiz ve biliriz ki hadiste geldiği gibidir. Fakat böyle olduğuna şahadet etmeyiz.”⁹¹

Ahmed b. Hanbel’e nispet edilen diğer görüşe göre haber-i vâhidler ilim ifade eder. Ahmed b. Hanbel “Haber ilim gerektirmeyip amel gerektirir” diyen kimseyi kınamış ve “Bu nedir? Bilmiyorum” demiştir. Yine o, rü’yet hadislerinin doğru olduğunu ve bunlara inanmak gerektiğini ifade etmiştir.⁹² O, “Şefaât, kabir azabı, münker-nekir, sırât, rü’yetullah haktır” şeklinde görüş belirttiği itikadî konuları âhâd hadislerle delillendirmiştir.⁹³ Bu nakillerden hareketle Ahmed b. Hanbel’in haber-i vâhidin ilim ifade ettiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlayış, Ahmed b. Hanbel’in temsilcisi olduğu ehl-i hadîs ekolünün

⁸⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, 60-61.

⁸⁹ Nazzâm’a göre haberlerin ilim ifade etmesinde karînenin önemli bir yeri var. Bazen haberi kalabalık bir cemaat bile nakletse karîne yoksa ilim ifade etmeyebilir. Nazzâm karîneye şöyle bir örnek vermektedir: Şiddetli hasta olan birinin ölümü haber verildiğinde yakınlarının hüznü bir şekilde yasa işaret eden hareketlerde bulunmaları hastanın ölümüne işaret eden karînedir. Ebû’l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed Kâdî Abdülcebbâr, *el-Mugnî fî ebvâbi’t-tevhîd ve’l-’adl*, thk. Tâhâ Hüseyin (Mısır: Dâru’l-Mısriyye li’t-Te’lif ve’n-Neşr, 1965), 15/396.

⁹⁰ Muhammed b. el-Hüseyin el-Ferrâ Ebû Ya’lâ, *el-Udde fî usûli’l-fıkıh*, thk. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârakî (Riyad: y.y., 1990/1410), 3/898.

⁹¹ Ebû Ya’lâ, *el-Udde*, 3/898-899.

⁹² Ebû Ya’lâ, *el-Udde*, 3/899.

⁹³ Ebû’l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü’l-Cevzî, *Menâkıbü’l-imâm Ahmed b. Hanbel* (Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, 1973/1393), 169.

karakteristik özellikleriyle de örtüşmektedir. Ayrıca geçmişte ve günümüzde Ahmed b. Hanbel'in haber-i vâhidin ilim ifade ettiği düşüncesinde olduğu genel kabul görmüştür.⁹⁴

Buhârî (öl. 256/870), kendi döneminde tartışma konularından olan âhâd haberin hüccet olması konusunda *Sahîh*'inde müstakil bölüm ayıran tek muhaddistir. Âhâd haber hakkında teorik olarak görüş belirtmeyen Buhârî, haber-i vâhid ve âhâd haber kavramlarının ikisini de kullanmıştır. Aktardığı rivayetlerin çoğunun muhtevası tek kişinin bir konuyu nakletmesi şeklindedir.⁹⁵ Ayrıca rivâyetlerin tümü fikhî içeriktedir. Şârihleri Kirmânî (öl. 786/1384) ve Aynî (öl. 855/1451), bu durumu Buhârî'nin âhâd haberin itikatta değil, amelde delil olduğu görüşünde olduğuna yorumlamışlardır.⁹⁶

Haberleri mütevâtir ve âhâd olarak ayıran ilk hadisçi kabul edilen Hatîb el-Bağdâdî⁹⁷ zan ifade ettiğini belirttiği⁹⁸ âhâd haberi isnadındaki ittisâl ve inkitâ özelliğine göre müsned ve mürsel kısımlarına ayırmaktadır. Müsned haberleri de ilim gerektirenler ve gerektirmeyenler olarak tasnif etmektedir. Ona göre telakki'l-ümme bi'l-kabûl olan âhâd haberlerin amel edilip edilmediğine ya da te'vile müsait olup olmadığına bakılmaksızın doğruluğuna hükmedilir ve bunlar istidlâli ilim ifade ederler.⁹⁹ Ayrıca o, manevî mütevâtirin haber-i vâhidlerden meydana geldiğine işaret etmekte ve Hz. Peygamber'in bazı mucizelerini örnek vermektedir.¹⁰⁰ İlim gerektirmeyenler ise sünenler ve sahihlerde nakledilen haberlerdir ki bunlar sadece amel gerektirir. Hatîb'in telakki'l-ümme bi'l-kabûl olarak nitelediği haberler hakkındaki bu görüşleri hadisçilerin yaklaşımıyla örtüşmektedir. Ancak ona göre haberin akla, Kur'ân'a, mütevâtir sünnete, icmâya aykırı olmaması ve çoğunluğun bilmesi gereken bir haberi bir kişinin nakletmemesi ve mütevâtir olarak rivayet edilmesi gereken bir haberi bir kişinin rivayet etmemesi gerekir.¹⁰¹

Mütevâtir hadis bulmanın çok zor olduğunu belirten¹⁰² İbnü's-Salâh Buhârî ve Müslim rivayetlerine büyük önem atfetmektedir. Ona göre muhaddislerin gerek "muttefekun aleyh" olarak nitelediği gerekse Buhârî ve Müslim'in infirâd ettiği hadisleri ümmet kabul etmede (telakki'l-ümme bi'l-kabûl) ittifak etmiştir. Ümmetin hata üzere birleşmeyeceği konusunda icmâ olduğu için hatadan masum kabul edilirler. Bundan dolayı aslında âhâd olan bu hadislerin sıhhati kesindir ve bunlar "nazarî yakînî ilim" ifade ederler.¹⁰³

İbn Hacer tarafından "mütevâtir şartlarını taşımayan haber" olarak tarif edilen âhâd haber sıhhat açısından "makbûl" ve "merdûd" kısımlarına ayrılır.¹⁰⁴ Makbûl olanlar râvinin sıdkı halinde zann-ı gâlib ifade eder ve amel edilir. Râvinin yalancılığı sabit olursa terk edilir. Ayrıca daha önce ifade ettiğimiz karînelerle desteklendiğinde âhâd haber nazarî ilim ifade eder.¹⁰⁵ İbn Hacer, karîneli haberlerin ancak hadis âlimleri tarafından bilineceğini belirtir.¹⁰⁶

⁹⁴ Muhammed Ebû Zehra, *Ahmed b. Hanbel* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.) 237-238.

⁹⁵ Ramazan Özmen, "el-Buhârî'nin Haberi'l-Vâhid Savunusunda Kullandığı Hadislerin Huciyeti Üzerine Bir İnceleme". *EKEV Akademi Dergisi* 13/39 (2009), 133-154.

⁹⁶ Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-'Aynî, *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah Mahmud (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001), 24/18; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1356/1938), 25/14.

⁹⁷ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Fakîh ve'l-mutefakkîh*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Garâzî (Suûd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1417/1996), 1/276.

⁹⁸ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988/1409), 16.

⁹⁹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, 1/278.

¹⁰⁰ Hz. Peygamber'in elindeki taşların tesbih etmesi, hurma kütüğünün inlemesi, parmakları arasından su fıskırması gibi örnekler vermektedir. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, 1/277.

¹⁰¹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, 1/354; *el-Kifâye*, 432.

¹⁰² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 267.

¹⁰³ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 28.

¹⁰⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 55.

¹⁰⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 60-61.

¹⁰⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 63.

İbn Teymiyye'ye göre karîneler, râvilerin sıdk durumları, isnadların çokluğu, meşhur oluşları gibi özellikleri haber-i vâhidlerin konumunu belirlemede önemli etkenlerdir. Aklı başında olan hiçbir kimse bütün haber-i vâhidlerin doğru olduğunu veya ilim ifade ettiğini ya da yalan olduğunu söylemez.¹⁰⁷ Delillerin kat'î ve zannî oluşları zatındaki özelliklerine göre değil, kabul edenlerin itikatlarına göre değişir.¹⁰⁸ Sadık râvilerin haberleri bazen sayılarının çokluğu bazen sıfatları bazen de her her ikisiyle birlikte mütevâtir gibi ilim ifade eder.¹⁰⁹ Nice az sayıdaki râvinin haberi doğru olup ilim ifade eder. Buna mukabil binlerce kişinin haberi yalan olabilir. Bu durum râvinin adaleti ve zabtı ile ilgilidir. Uzun bir hadisi aralarında anlaşma imkânı olmayan iki kişi aynı şekilde nakletseler doğru kabul edilir.¹¹⁰ İbn Teymiyye'ye göre hadiste esas kriter sahih olmaktır. Sahihin lafzî ve manevî mütevâtir gibi çeşitleri vardır.¹¹¹ *Sahîhayn* hadislerinin çoğu başkaları bilmesede muhaddisler nezdinde bazen lafzî mütevâtir oldukları için bazen de ümmet kabul ettiği (telakki'l-ümme bi'l-kabûl) için ilim ifade eder.¹¹² Bazı fikhî muhtevadaki hadisler ile şefaât, rü'yetullah, kevser ve Hz. Peygamber'in parmaklarının arasından su fıskırma mucizesi ile ilgili rivayetler manen mütevâtirdir. Ümmet bunları kabul etmiştir.¹¹³ Hadis âlimlerinin sıhhatinde icmâ ettikleri ve telakki'l-ümme bi'l-kabûl olarak aldıkları hadisler ilim ifade eder ve itikatta delildir. Çünkü ümmet hata üzere birleşmez.¹¹⁴

5.2. Kelâmcılar ve Fıkıhçılar

Eş'ariyye mezhebinin kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (öl. 324/935-36) âhâd haberi, âdil bir râvinin yine âdil bir râviden Hz. Peygamber'e ulaşınca kadar muttasıl bir senedle rivayeti olarak tarif etmektedir. Ona göre âhâd haber kat'iyet değil, zan ifade eder ve amel gerektirir.¹¹⁵ *el-İbâne* isimli eserinde itikadî birçok konuda ayetlerin yanında konuyla ilgili âhâd haberleri zikretmektedir. Şefaât, kabir azabı, rü'yetullah, havz, mîzan gibi konulara iman edilmesini gerektiğini söyleyerek bunlarla ilgili rivayetlerin Resûlullah'a kadar âdil kişiler tarafından rivayet edildiğini, isnad ve râvilerinin çokluğunu gerekçe göstererek reddedilmeyeceğini belirtmektedir.¹¹⁶ Eş'arî'nin isnad ve râvilerinin çok olmasına dayanarak itikadî konularda delil kabul ettiği bu rivayetlerin meşhur olan ya da karînelerle desteklenen âhâd haberlere hatta manevî mütevâtirlere tekabül ettiğini düşünüyoruz.¹¹⁷

Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu, müfessir ve fakih Mâtürîdî, (öl. 333/944) *Kitâbü't-Tevhîd*'inin "Bilgi edinme yolları" bölümünde haberleri mütevâtir ve âhâd olarak açık ve net bir şekilde taksim etmeksizin epistemolojik açıdan değerlendirmektedir. Önce kesin bilgi veren haber-i Resûl ve mütevâtir haberi açıklayan Mâtürîdî ikinci derecede âhâd haberleri kastederek bunların ilim gerektirmede mütevâtir haberler gibi olmadığını, râvileri masum olmadıkları için yanılma ihtimalleri sebebiyle durumlarının araştırılması gerektiğini belirtmektedir. Bu özellikteki haberler sabit naslara aykırı olmamaları şartıyla delil olma niteliğine sahiptir.¹¹⁸ Mâtürîdî, meşhur tefsiri *Te'vîlât*'ında altı-yedi kişinin haberini âhâd

¹⁰⁷ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *el-Cevâbü's-sahîh li-men beddele dîne'l-Mesîh*. thk. Ali b.Hasen (Riyad: Dâru'l-Âsime,1419/1999), 6/481.

¹⁰⁸ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *el-Müsvedde fi usûli'l-fikh*, nşr. Muhammed Muhyiddîn (Mısır: Matbaatü'l-Medenî, ts.), 221.

¹⁰⁹ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *el-İstikâme*, thk. Muhammed Raşâd (b.y. Câmî'atü'l-imâm Muhammed b. Su'ûdü'l-İslâmiyye, 1991/1411), 29; *Mecmû'u fetâvâ*, 18/50.

¹¹⁰ İbn Teymiyye, *el-Cevâb*, 6/481; *Mecmû'u fetâvâ*, 18/50.

¹¹¹ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, 18/16.

¹¹² İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, 18/41.

¹¹³ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, 18/16.

¹¹⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, 18/16-17, 20, 41-50; *el-Müsvedde*, 223.

¹¹⁵ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Fûrek, *Makâlâtü's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Ahmed Abdürrahim es-Sâyih (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2005/1425), 23, 201.

¹¹⁶ Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl el-Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne* (Beyrut: Dâru İbn Zeydün, ts.) 9,11,16,70.

¹¹⁷ Kadir Demirci, "Eş'arî'de Hadis ve Sünnet -el-İbâne Örneği-", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Temmuz-Aralık 2010), 61-63.

¹¹⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, ts.), 70-71.

kabul edip¹¹⁹ bu haberlerin hatalı olma ihtimali olsa da amelde delil olabileceğini ifade etmektedir.¹²⁰ Ancak Mâtürîdî'ye göre rivayet tekniği açısından âhâd olan haberlerin amel ve uygulama yönüyle mütevâtir olarak nitelendirilmesi mümkündür. Ayrıca amelle oluşan mütevâtir en değerli haberdur. Nitekim "Vârise vasiyet yoktur" hadisini kendisiyle amel edilmesinin bilinmesi açısından (fi'lî) mütevâtir olarak nitelemektedir. Gerekçe olarak da kendisiyle amel edildiğini ve âlimler tarafından bilinen bir hadis olduğu için çok rivayet edilmeye ihtiyaç duyulmadığını göstermektedir.¹²¹ Yine eti yenmeyen hayvanlarla ilgili En'âm suresi 145. ayetin tefsirinde yırtıcı hayvanlardan köpek dışı olan ve pençeli kuşların etinin yenmeyeceği konusundaki hadisi herkesin bildiğini ve amel edildiğini söyleyerek mütevâtir sayılması gerektiğini söylemektedir. Bu açıklamayı sünnetin ayeti neshetmesinin gerekçesi olarak yapmaktadır.¹²² Ancak mi'rac haberleri hakkında daha ihtiyatlı bir ifade ile âhâd haberlerin kesin bilgi vermediğini belirtmektedir.¹²³ Mâtürîdî, itikâdî konularda âhâd haberi destekleyici delil olarak kabul etmektedir. Nitekim rü'yettullah konusunu ayetler ve aklî delillerle açıklayıp ardından ilgili hadisi, tarihinin çok olması sebebiyle delil olarak zikretmiştir.¹²⁴

Meşhur Mu'tezilî kelâmcı ve Şâfiî fakihî Kâdî Abdülcebbar (öl. 415/1025), haberleri bilgi değerine göre; zarurî ilim gerektiren, kapsadığı mananın sahih olduğuna delâlet eden ve ameli gerektiren zannî haberler olmak üzere üçe ayırmaktadır.¹²⁵ Beş ve daha fazla râvinin naklettiğinin ancak ilim ifade edebileceğini belirten Kâdî Abdülcebbar'a göre beşten az râvi ile nakledilenlerin zan ifade âhâd eden haberler olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁶ Âhâd haber gerekli şartları taşıyorsa zan ile amel etmenin geçerli olduğu fikhî konularda delil olur. Çünkü şer'î hükümlerin çoğu zann-ı gâlib üzerine bina edilmiştir. Tevhid ve sıfâtullah konularında âhâd haber delil olmaz. Bunların dışındaki itikâdî konularda ise Kur'ân-ı Kerîm ve akla uygunsuz zorlamadan te'vil edilir. Te'vil edilemez ise Hz. Peygamber'in o sözü söylemediğine hükmedilerek reddedilir.¹²⁷ Nitekim Kâdî Abdülcebbar kabir azabı hakkındaki âhâd haberleri reddetmemiş, te'vil yoluna gitmiştir.¹²⁸ Ayrıca o, âhâd haber olarak nakledilen bazı hissî mucizeleri çok kişinin nakletmesi sebebiyle tevâtür konumunda değerlendirip bunların ilim ifade ettiklerini belirtmektedir.¹²⁹

Mu'tezile kelâmcısı ve fıkıh usulcüsü Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (öl. 436/1044) âhâd haberler hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler ile hem farklı görüşleri hem de Mutezile'nin görüşlerini gerekçeleriyle açıklamıştır. Bütün âhâd haberlerin yalan olmasının veya doğru olmasının mümkün olmadığını¹³⁰ belirten Basrî, sahih olan âhâd haberleri sistematik bir şekilde konusu amel olanlar ve ilim olanlar şeklinde taksim etmektedir. Konusu amel olanları

¹¹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 4/102.

¹²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/511.

¹²¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/365-366; Bk. Hüseyin Kahraman, *Maturidilikte Hadis Kültürü* (Bursa: Arasta Yayınları, 2001), 101-102; Nuri Tuğlu, *Maturidilik ve Hadis* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 151-154.

¹²² Mâtürîdî, *Te'vilât*, 5/261.

¹²³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/251; *Tevhid*, 225.

¹²⁴ Mâtürîdî, *Tevhid*, 141-151.

¹²⁵ Kâdî Abdülcebbar, *el-Mugnî*, 15/331.

¹²⁶ Ebü'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerîm Osman (b.y. Mektebetü Vehbe, 1996/1416), 768.

¹²⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerh*, 769.

¹²⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerh*, 730-734.

¹²⁹ Kadî Abdülcebbar, Hz. Peygamber'in hissi mucizelerini üçe ayırmaktadır. a) Sıhhati ve sübûtu zarurî veya nazarî/istidlâlî bir yolla bilinen mucizeler: Bir ağacın Hz. Peygamber'in sözüyle yürümesi, az miktardaki yemek ile çok kişinin doyması, hutbe okuduğu kütüğün inlemesi vb. hissî mucizeleri örnek vermektedir. Bu mucizelerin çok kişi tarafından rivayet edildiğini dolayısıyla tevâtür konumunda olup ilim ifade ettiğini belirtmektedir. b) Meşhur olup bazı yollarla bilinenler: Bunlar kesinlik ifade etmezler. c. Âhâd yolla nakledilen mucizeler: Çok sayıda olan bu mucizeleri kabul etmek ona göre doğru değildir. Kâdî Abdülcebbar, *el-Mugnî*, 16/407-423; Bkz. Abdulvasîf Eraslan, *Kâdî Abdülcebbar'da Haber Nazariyesi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 203-217.

¹³⁰ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hamîdullah (Dimeşk: el-Ma'hadü'l-İlmiyyü'l-Fransî lî'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1965/1385), 2/550.

da amel edilmesi zorunlu olanlar ve gerekli şartlara sahip olmadığı için zorunlu olmayanlar olarak iki kısımda mütaala etmiştir. Konusu ilim olan haberler ise akla uygun olanlar ve olmayanlar kısımlarına ayrılır. Akla uygun olanları Hz. Peygamber'in söylemiş olması mümkün olabilir. Akla uygun olmayanları ise zorlamadan te'vil edilebilmek şartıyla Hz. Peygamber'in söylemiş olması ihtimali vardır.¹³¹ Âhâd haberlerin itikatta delil olmayacağını söyleyen Basrî, birçok isnadla nakledilip amel edilen haber-i vâhidlerin mütevâtir konumunda olduğunu ifade etmiştir.¹³²

Eş'arî kelâmcılardan ve aynı zamanda Şâfiî usulcü Râzî (öl. 606/1210) âhâd haberin zan ifade ettiğini ve "amelîyyât" diye isimlendirdiği fikhî konularda delil olarak kullanılacağını belirtmekte ve zan ifade etme gerekçelerini ayrıntılı bir şekilde şöyle açıklamaktadır: Râvilerin en üstün mertebesinde olan sahâbîler masum değildirlere. Bazen yanlış oldukları gibi birbirlerini tenkit ve tashih etmişlerdir.¹³³ Her zaman uygulanan meşhur konularda farklı rivayetlerde bulunabilmişlerdir.¹³⁴ Hz. Peygamber zamanında her gün duyulan ve görülen ezan ve ikâmet sözlerinin kaç kere söylendiği, rûkûya eğilirken ve rûkûdan kalkarken ellerin kaldırılması hakkındaki rivayetlerde bile farklılıklar var. Çünkü sahâbîler Hz. Peygamber'den bir kere dinlediklerini yazmadan ve tekrar etmeden kırk elli yıl sonra manen rivayet etmişlerdir. Muhaddisler, râvilerin Şia, Mu'tezile ve Kaderiyye mensubu olmalarını cerh sebebi olarak görmüşler fakat teşbih, teccîm ifade eden rivayetleri nakleden râviler hakkında bir tenkitle bulunmamışlardır. Hadisçiler uydurma rivayetlere engel olmak için hüsn-i niyetle ellerinden gelen gayreti göstermişlerse de hata etmeleri mümkündür.¹³⁵ Râzî, Kur'ân-ı Kerîm'de zanna uymanın tasvip edilmediğine dikkat çekerek "ilmîyyât" diye adlandırdığı yakînî ve kesin bilgi gerektiren Allah'ın zatı ve sıfatları konusunda âhâd haberin delil olamayacağını ifade etmektedir.¹³⁶ Ancak sem'îyyât denilen diğer konularda Kur'ân-ı Kerîm'e, akla aykırı olmamak ve te'vil edilebilir olması kaydıyla delil olabilir. Nitekim rü'yetullah ve mi'rac gibi itikâdî konuları ayetler ve akli delillerle savunduktan sonra âhâd kabul edilen ilgili hadisleri de delil olarak zikretmiştir.¹³⁷

Görüşlerini açıkladığımız bu âlimler, uzmanı oldukları ilimlerde ve mensubu buldukları mezheplerde öncü kabul edilen ve düşüncelerine itibar edilen kişilerdir. Bu âlimlerin görüşlerinin, genelde İslâm haber teorisinin, özelde âhâd haberin hüccet olma durumunun genel çerçevesini yansıttığı düşünülebilir. Haber teorisinin temel amacı, hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetini ve bu aidiyetin kesinlik derecesini tespit etmektir. Bu durumu belirlemede herkes mensup olduğu anlayışın özelliklerine ve hedeflerine göre farklı yaklaşımlar göstermiş fakat sonuç bakımından birbirlerine çok yakın görüşler ortaya koymuşlardır.

SONUÇ

Hız. Peygamber'in vefatından sonra dinî bilgiyi sahih ve güvenilir şekilde elde etme ihtiyacı Müslümanlara münhasır bir haber anlayışının ortaya çıkmasının tetikleyici amili olmuştur. Özellikle hadis, fıkıh ve kelâm ilimleri sistemleşme süreçlerinde kendi yapısal özellikleri ve amaçlarına göre farklı yaklaşımlarıyla bu haber anlayışına katkı sağlamışlar ve neticede bu ilimler arasında karşılıklı görüş alışverişi ve etkileşim meydana gelmiştir. Muhaddisler isnad merkezli olarak geliştirdikleri "hadis usulü" ile rivayetlerin Hz.

¹³¹ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/549-550; 641-642.

¹³² Basrî, *el-Mu'temed*, 2/592-593.

¹³³ Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, 9/204-207; *Esâsü't-takdîs*, 216.

¹³⁴ Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, 9/203-213.

¹³⁵ Râzî, *Esâsü't-takdîs*, 218.

¹³⁶ Râzî'ye göre, "...onlar sadece zanna uyuyorlar, şüphesiz zan ise hakdan bir şey ifade etmez." en-Necm, 53/28 ve "Böyledir. Çünkü Allah, hakkın ta kendisidir..." el-Hac, 22/62 ayetlerindeki "hak" kavramının Allah olması muhtemeldir. Bundan dolayı Allah'ın zatı ve sıfatları konusunda âhâd haber delil olamaz. Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981/1401), 29/311.

¹³⁷ Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Me'âlimü usûli'd-din*. çev. Muhammet Altaytaş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 135, 200.

Peygamber'e aidiyetlerini ve sıhhat derecelerini tespit etmişlerdir. Fıkıhçılar ve kelâmçılar ise haberlerin epistemolojik yönünü ve hüccet değerini esas almışlardır. Çünkü onlara göre haber, hüccet olması bakımından bir değer kazanır.

Çalışmada ulaşılan sonuçlara göre; âhâd haberinin mütevâtire bağlı olarak yapılan ve kendi aslı unsurlarını içermeyen “mütevâtir şartlarını taşımayan haber” şeklindeki genel ve muğlak tanımı, nisbîlik olarak değerlendirilebilecek çok farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Mütevâtir için sayı belirlemeye itibar edilmese de asgari olarak beş kişinin nakletmesi genel kabul görmüştür. Fakat âhad haberinin râvi sayısı için zikredilen rakamlardan bazılarının beşin üzerinde olması bu nisbîlik özelliği ile ilişkilidir. Haber taksimleri içinde yer alan bazı haber çeşitleri birbirlerine yakın anlamlar içermektedir. Lafzî mütevâtir ile mutlak anlamda âhâd arasındaki fark açık ve net olmakla beraber karîneli âhâd, manevî mütevâtir, müstefiz ve meşhur haber tarifleri mahiyetleri itibarıyla birbirine çok yakındır. Çünkü hepsi, aslında âhâd olan haberlerin isnadlarının çoğalması ile oluşmaktadır. Bunların ifade ettikleri bilgi değerleri için de aynı durum söz konusudur. Farklı terimlerle isimlendirilse de birbirlerinden tamamen ayrıştırılabilecek özelliklerde değildir. Karîneli âhâdın ifade ettiği “gâlib zan”, manevî mütevâtir, meşhur ve müstefiz haberden hâsıl olan “nazarî ilim” ve Hanefîlerin terminolojisindeki meşhur haber kavramının ifade ettiği “ilm-i tuma'nîne” mahiyet olarak eş değer anlamları ifade eden terimlerdir. Bu haber çeşitlerini inkâr edenlerin tekfir edilmeyip dalâlet ile nitelendirilmesi bir başka ortak özellikleridir.

Âlimlerin çoğunluğu tarafından kabul edilen âhâd haberlerinin zan ifade ettiği gerekçesiyle itikatta hüccet olarak kullanılamayacağı şeklindeki genel ilkeye uyulmadığı görülmektedir. Muhaddisler ve ehl-i hadîs, âhâd haberlerden “muttefekun aleyh” ve “telakkî'l-ümme bi'l-kabûl” gibi karîneli olanların nazarî ilim ifade ettiğini belirtmişler ve hüccet olması açısından genellikle amel ve itikat ayrımı gözetmemişlerdir. Ahmed b. Hanbel ve İbn Hazm ise âhâd haberlerinin mutlak şekilde ilim ifade ettiğini belirtmişlerdir. İlâhiyyât gibi temel esaslarda âhâd haberinin hüccet olamayacağı görüşünde olan kelâmçılar, karîne ile nazarî ilim ifade eden haberlerin bazı sem'iyât konularında kullanılabileceğini benimsemişlerdir. Hatta âlimlerden bazıları isnadı çok olan âhâd haberleri tevâtür konumunda değerlendirmişlerdir. Bu yaklaşımların nedenlerinden birinin, haberlerin âhâd ya da mütevâtir olmasının nisbîlik ile olan ilişkisinden kaynaklandığı söylenebilir. Buna bağlı diğer bir neden ise birçok isnad ile nakledilen âhâd haberlerinin, bilgi değeri bakımından mütevâtir haberin ifade ettiği bilgi değerlerinden biri olan nazarî ilim ifade etmeleridir.

Hadislerin büyük çoğunluğunu teşkil eden âhâd haberlerinin hepsinin yalan olması veya doğru olması mümkün değildir. O halde yanlışlık ihtimali dikkate alınmak şartıyla, birden çok isnadla nakledilen sahih âhâd haberleri Hz. Peygamber'in söylemiş olma ihtimali yüksek görünmektedir. Pratikte âhâd haber hakkında cumhur ulemanın yaklaşımlarının da bu çerçevede olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle haber çeşitlerinin tanım ve bilgi değerlerinin bir arada mukayeseli şekilde incelenmesinin; özelde âhâd haberinin hüccet değeri, genelde hadis ve sünnet hakkında yeni açılımlar sağlayacağı söylenebilir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declare that have no competing interests.

KAYNAKÇA

- Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr fi şerhi usûli'l-Pezdevî*. thk. Abdullah Mahmûd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Âmidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed el-. *Ebkâru'l-efkâr fi usûli'd-dîn*. thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 3. Basım, 1424/2004.
- Âmidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed el-. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. thk. İbrâhîm el-Acûz. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Apaydın, Yunus. "Meşhur". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/368-371. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-. *'Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdullah Mahmud. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir el-. *el-Fark beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Osman el-Hişt. Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, ts.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-. *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il*. nşr. Richard Yusûf Mekârisî Yesûî. Beyrut: el-Mektebetü's-Şarkıyye, 1957.
- Basrî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Alî el-. *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hamîdullah. 2 Cilt. Dimeşk: el-Ma'hedü'l-İlmiyyü'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye, 1385/1965.
- Bedir, Murtaza. *Fıkıh Mezhep Sünnet Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2017.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-. *el-Füsûl fi'l-usûl*. thk. 'Uceyl Câsim en-Neşemî. 4 Cilt. Kuveyt: Vezâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1414/1994.
- Cezâirî, Tâhir b. Muhammed Sâlih el-. *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*. thk. Abdüfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1416/1995.
- Cürçânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. es-Seyyid eş-Şerîf el-. *et-Ta'rifât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fazîle. ts.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullâh) b. Muhammed el-. *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh*. thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1401/2001.
- Demirci, Kadir. "Eş'ari'de Hadis ve Sünnet -el-İbâne Örneği-". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Temmuz-Aralık 2010), 45-86.
- Dumlu, Emrullah. *Haber-i Vâhid Özelinde İslâm Hukukçularının Hadis Tartışmaları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.
- Ebû Ya'lâ, Muhammed b. el-Hüseyn el-Ferrâ. *el-'Udde fi usûli'l-fikh*. thk. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârakî. 5 Cilt. Riyad: y.y., 2. Basım, 1410/1990.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Ahmed b. Hanbel*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Eraslan, Abdulvasıf. *Kâdî Abülcebbâr'da Haber Nazariyesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Ertürk, Mustafa. "Âhâd Haber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/507-512. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâîl el-. *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*. Beyrut: Dâru İbn Zeydûn, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-. *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Abdurrahmân. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1432/2011.
- Gül, Mutlu. *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018.
- Güler, Zekeriya. "Müstefiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/507-512. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Gürler, Kadir. "Zayıf Hadisle Amel Edilip Edilmeyeceği Tartışmaları Arasında Bir Çözüm Yolu: Telakkî Bi'l-kabûl". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (Aralık 2012), 5-28.
- Hâkim en-Nisâbûrî Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-. *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*. thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003.

- Hansu, Hüseyin. *Mu'tezile ve Hadis*. Ankara: Otto Yayınları. 2. Basım, 2012.
- Hansu, Hüseyin. *Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri*. Van: Bilge Adamlar Yayınları, 2008.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1409/1988.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-. *Kitâbü'l-Fakîh ve'l-mutefakkih*. thk. Âdil b. Yûsuf el-Garâzî. 2 Cilt. Suûd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1417/1996.
- Hin, Muhammed Muaz el-. *el-Kat'î ve'z-zannî fî's-sübûti ve'd-delâleti 'inde'l-usûliyyîn*. Dimeşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1428/2007.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*. thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 1425/2005.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker*. thk. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî. Medine: y.y., 2. Basım, 1429/2008.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, 2. Basım, 1403/1983.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr. *Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzir fî 'ilmi'l-vücûhi ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1407/1987.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Şihâbiddîn. *el-Bâ'isü'l-Hasîs şerhu ihtisârî 'ulûmi'l-hadîs*. Kahire: Mektebetü Dâru't-Türâs. 3. Basım, 1399/1979.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm. *el-Cevâbü's-sahîh li-men beddele dîne'l-Mesîh*. thk. Ali b.Hasen. 7 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsime, 2. Basım, 1419/1999.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm. *el-İstikâme*. thk. Muhammed Raşâd. 2 Cilt. b.y. Câmî'atü'l-imâm Muhammed b. Su'ûdü'l-İslamiyye, 2.Basım, 1411/1991.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm. *Mecmû'u fetâvâ*. nşr. Abdurrahman b. Kasım. 37 Cilt. Medine: Vezâratü's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1425/2004.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm. *el-Müsvedde fî usûli'l-fikh*. nşr. Muhammed Muhyiddîn. Mısır: Matbaatü'l-Medenî, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Menâkıbü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*. Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, 1393/1973.
- İbnü'n-Neccâr, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Fütûhî. *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*. thk. Muhammed ez-Zühaylî-Nezîh Hammâd. 4 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1413/1993.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdirrahmân. *'Ulûmü'l-hadîs*. thk. Nûreddîn 'İtr. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- Kahraman, Hüseyin. *Maturidilikte Hadis Kültürü*. Bursa: Arasta Yayınları, 2001.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-. *el-Mugnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. thk. Tâhâ Hüseyin. 16 Cilt. Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîfi ve'n-Neşr, 1965.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerîm Osman. b.y. Mektebetü Vehbe, 3.Basım, 1416/1996.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf el-. *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1356/1938.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Istılahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980.
- Köktaş, Yavuz. *Hadis Tarihi ve Usûlü*. Ankara: STS Yayınları, 2015.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-. *Zaferü'l-emânî bi şerhi Muhtasarı es-seyyid eş-şerîf el-Cürçânî fî mustalahi'l-hadîs*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 3.Basım, 1416.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, ts.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. çev. Bekir Topaloğlu. 18 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3.Basım, 1426/2005.
- Merdâvî, Ebû'l-Hasen Alî b. Süleymân el-. *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr*. thk. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrîn. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000.
- Molla el-Fenârî, Muhammed b. Hamza. *Füsûlü'l-bedâyi' fî usûli's-şerâi'*. thk. Muhammed Hasen. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1428/2006.
- Özmen, Ramazan. "el-Buhârî'nin Haberi'l-Vâhid Savunusunda Kullandığı Hadislerin Hucciyeti Üzerine Bir İnceleme". *EKEV Akademi Dergisi* 13/39 (2009), 133-154.
- Râgıb, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî er-. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.
- Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer er-. *Esâsü't-takdîs*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. Kâhire: Mektebâtü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1406/1986.
- Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer er-. *Me'âlimü usûli'd-din*. çev. Muhammed Altaytaş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer er-. *Mefâthu'l-Gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer er-. *el-Metâlibü'l-âliye*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987/1407.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1993.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Abdülvehhâb Abdüllatif. 2 Cilt. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 2. Basım. 1392/1982.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Said. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfe, 6. Basım, 1415/1995.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî et-. *Keşşâfü istalâhâti'l-'ulûm ve'l-fünûn*. thk. Refik el-Acem. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Tuğlu, Nuri. *Mâtürîdîlik ve Hadîs*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmi*. İstanbul: Damla Yayınevi, 1981.
- Tûfî, Ebû'r-Rebî' Süleyman b. Abdülkavî et-. *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987.
- Türçan, Zîşan. *Hadis İlminin Oluşumunda Kelâmî Düşüncenin Etkisi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2019.
- Türkmânî, Abdülmecîd et-. *Dirâsât fî usûli'l-hadîs alâ menheci'l-Hanefiyye*. Karaçi: Mektebetü's-Seâde. 1430/2009.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994.
- Yargı, Mehmet Ali. *Meşhur Sünnetin Dindeki Yeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Haber-i Vâhid(Kelâm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/352-355. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-. *el-Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fikh*. thk. Ömer Süleyman. 6 Cilt. Kahire: Dâru's-Safve, 1431/2010.